

УДК 330.354

Козирева О.В.

кандидат економічних наук, доцент, здобувач
Науково-дослідного центру індустріальних проблем розвитку
Національної академії наук України

ГЕНЕЗИС ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКОВОЇ ДУМКИ З ПРОБЛЕМ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

THE GENESIS OF DOMESTIC SCIENTIFIC THOUGHT ON THE PROBLEMS OF DISTRIBUTION OF PRODUCTIVE FORCES AND REGIONAL ECONOMY

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються теоретичні аспекти проблем просторового розміщення продуктивних сил та регіональної економіки в розрізі їх основних напрямів та часових періодів в Україні. Аналізується генезис теоретичних підходів до вирішення окремих аспектів даної проблеми у межах радянського та пострадянського етапів. Досліджуються сучасні особливості розміщення продуктивних сил та регіональної економіки в Україні та законодавче забезпечення даних процесів. Аналізуються погляди вітчизняних науковців на сутність деяких основних понять регіональної економіки, визначаються напрями подальших досліджень із вирішення окремих існуючих проблем у межах досліджуваної проблематики.

Ключові слова: продуктивні сили, регіональна економіка, регіон, район, агломерація.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются теоретические аспекты проблем пространственного размещения производительных сил и региональной экономики в разрезе их основных направлений и временных периодов в Украине. Анализируется генезис теоретических подходов к решению отдельных аспектов данной проблемы в рамках советского и постсоветского этапов. Исследуются современные особенности размещения производительных сил и региональной экономики в Украине и законодательное обеспечение данных процессов. Анализируются взгляды отечественных ученых на сущность некоторых основных понятий региональной экономики, определяются направления дальнейших исследований по решению отдельных существующих проблем в рамках исследуемой проблематики.

Ключевые слова: производительные силы, региональная экономика, регион, район, агломерация.

ANNOTATION

The article considers some theoretical aspects of spatial distribution of productive forces and regional economy in terms of their basic directions and time periods in Ukraine. The genesis of theoretical approaches to solving individual aspects of the given problem during the Soviet and post-Soviet periods is analyzed. The modern features of distribution of productive forces and regional economy as well as legislative support of these processes in Ukraine are studied. The opinions of domestic scientists concerning the essence of some basic concepts of regional economy are analyzed and directions of further research aimed at solving individual existing problems within the studied problematics are determined.

Keywords: productive forces, regional economy, region, district, agglomeration.

Постановка проблеми. Сталий регіональний розвиток є проблемою, що залишається актуальною вже багато років. А той факт, що сучасні процеси соціально-економічного розвитку регіонів різних країн світу є складними, слабо визначеними, та такими, на які впливає ціле коло зовнішніх та внутрішніх факторів, особливо в умовах поширення глобалізаційних

процесів, лише підвищує інтерес до зазначеної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектам сталого регіонального розвитку присвячено роботи цілої низки як вітчизняних, так і закордонних науковців, серед яких слід виділити: D. Antonescu, R. Capello, M. Fujita, P. Krugman, R. Martin, T. McCall, R. Wokoun, а також А. Белова, М. Барановського, Л. Васильєву, О. Геймана, Б. Данилишина, В. Геєця, О. Іншакова, М. Кизима, М. Чумаченка, Є. Шкарупу та ін.

Мета статті полягає в аналізі генезису вітчизняної наукової думки з проблем розміщення продуктивних сил та визначенні сутності окремих основних понять регіональної економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування та генезис теорії регіонального розвитку тісно пов'язані зі становленням економічної науки та економічної географії, у межах яких було сформульовано основні теорії, концепції та моделі розміщення продуктивних сил.

Щодо розвитку теорії розміщення продуктивних сил та регіональної економіки в Україні, то слід наголосити, що вона проходила такі два етапи історичного розвитку, як радянський та пострадянський. Отже, звертаючись до розвитку теорії просторового розміщення продуктивних сил як основи регіональної економіки у колишньому Радянському Союзі, слід звернути увагу на специфіку командно-адміністративної системи, яка функціонувала на протязі майже восьмидесяти років. Основною метою розміщення підприємств у цей період став комплексний розвиток усієї території країни і рівномірне освоєння її природних ресурсів, що повністю відповідало потребам потужних ресурсомістких підприємств індустріальної епохи.

За радянських часів жорстка централізація і планова економіка надовго закріпили мозаїчний каркас розміщення продуктивних сил не лише в Російській Федерації (РФ), але й в Україні. На думку низки фахівців, цей каркас і досі є основою розміщення продуктивних сил. Наприклад, стверджується, що Росія має гранично застарілу систему розселення і розміщення продуктивних сил, значна частина її території була пристосована під проєкт радян-

ської індустріалізації і досі обслуговує країну, якої вже немає [1].

У другій половині ХХ ст. ареною взаємодії продуктивних сил виступає вже економічний простір країни, що характеризується спільністю ресурсів, ринків, технологій, високою інтегрованістю і взаємообумовленим розвитком регіональних економік, їх інформаційних та інституційних систем. Основні наукові доробки радянських та російських учених-економістів представлено в табл. 1.

Ці наукові уявлення дали змогу обґрунтувати сучасні зрушення в розміщенні продуктивних сил. Отже, як показують останні дослідження російських учених, радянська модель розміщення продуктивних сил в економічному просторі Росії істотно змінилася і набула певних ознак моделей розміщення країн із ринковою економікою.

Щодо розвитку теорії розміщення продуктивних сил та регіональної економіки в Україні, то слід наголосити, що її генезис у радянський період проходив аналогічно РФ, оскільки обидві країни входили до складу Радянського Союзу. Відмінність полягає у пострадянському періоді розвитку теорії регіонального розвитку.

Аналіз теоретичних напрацювань українських учених за цей період дає змогу констатувати, що й на цей час існує досить багато питань та проблем, що потребують уваги та вирішення.

Так, немає загальноприйнятого серед науковців визначення змісту терміну «регіон». Уперше офіційне його тлумачення дається в Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» [11], згідно з яким регіоном визнається територія Автономної Республіки Крим, області, міста Київ та Севастополь. Також у проекті Закону України «Про основи державної регіональної політики» [12] у понятті «регіон» зроблено акцент на субнаціональності і наявності системи органів державної влади та самоврядування як важливих ознак регіону.

Отже, «регіон – це визначене законодавством територіальне утворення субнаціонального рівня, на основі якого сформовано відповідну систему органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь)». Таким чином, за українським законодавством регіон включає в себе частину елементів (міста, селища, села) системи адміністративно-територіального устрою держави, визначеної Конституцією України [13].

В економічній літературі науковцями визнаються переважно два підходи до тлумачення терміну «регіон» (табл. 2).

У першому випадку (економіко-географічний підхід) під регіоном розуміється частина країни, що відрізняється природними умовами і господарською спеціалізацією.

У другому підході (політико-економічний), регіон розглядається як законодавчо окреслена

Таблиця 1

Напрями розвитку теорії просторового розміщення продуктивних сил

Науковці	Напрямок розвитку теорії просторового розміщення продуктивних сил
Радянський період	
М. Коловський, Ю. Саушкін, М. Бандман, Є. Алаєв, В. Кистанов, М. Малов, І. Білоусов, О. Пробст, О. Деменєв, Ю. Шаталін [2–6]	Створена і практично реалізована система економічного районування країни, яка виступала найважливішою частиною теоретико-методологічних досліджень, що проводилися з метою раціонального розміщення продуктивних сил. Комплексний розвиток усієї території країни і рівномірне освоєння її природних ресурсів, що повністю відповідало потребам потужних ресурсомістких підприємств індустріальної епохи. Теорія про територіально-виробничі комплекси (ТВК) різного типу і рангу. (ТВК) – економічно й соціально доцільні поєднання виробничих підприємств та їхніх систем на певній території, один із типів виробничо-територіальних комплексів. ТВК – це сучасна форма територіальної організації виробництва. Вона дає можливість раціональніше використовувати природні, трудові, матеріальні та ін. ресурси території, підвищувати економічну ефективність виробництва, поліпшувати умови життя населення, створювати раціональні системи розселення. Така форма організації є об'єктивною основою для створення виробничих об'єднань.
М. Шаригін, О. Хрущов [7]	Теорія енерговиробничих циклів – сукупності виробництв, об'єднаних зв'язками по сировині й енергії.
П. Бакланов [8]	Теорія багаторівневих просторових (територіальних) систем і структур виробництва.
Пострадянський період	
Є. Перцик [9]	Теорія міських систем і міських агломерацій як форм розселення, територіальне згуртування населених пунктів (переважно міст), які об'єктивно об'єднані в єдине ціле (складну багатокомпонентну динамічну систему) інтенсивними функціональними, у тому числі економічними, трудовими та соціальними, культурно-побутовими, рекреаційними та іншими зв'язками, а також екологічними інтересами.
П. Мінакір, О. Дем'яненко [10]	Економічні агенти стають головними суб'єктами, що визначають не тільки розподіл просторових чинників виробництва, а й характер, масштаб, динаміку розвитку соціально-економічних комплексів регіонів. Інноваційний розвиток РФ та її регіонів, усіх секторів економіки є неможливим не тільки без упровадження найпередовіших технологічних рішень, а й без форсованого створення нових форм територіальної організації продуктивних сил, заснованих на інноваційній парадигмі розвитку (зокрема, технопарків, кластерів, бізнес-територій, територій випереджаючого зростання, технополісів, особливих економічних зон).

Джерело: узагальнено автором

частина народногосподарського комплексу у вигляді адміністративно-територіальної одиниці розподілу країни.

Таблиця 2
Науково-теоретичні підходи до визначення змісту поняття «регіон» в Україні

Назва наукового підходу	Зміст
Економіко-географічний підхід	Під регіоном розуміється частина країни, що відрізняється природними умовами і господарською спеціалізацією
Політико-економічний підхід	Регіон розглядається як законодавчо окреслена частина народногосподарського комплексу у вигляді адміністративно-територіальної одиниці розподілу країни

Джерело: складено автором

Погляди вітчизняних науковців на визначення поняття «регіон» наведено в табл. 3.

У змінених умовах під час детальних досліджень розміщення продуктивних сил в Україні очевидно стає необхідність використання нового методологічного підходу, що базуватиметься на просторово-часовій парадигмі. Якщо в територіально-часовій парадигмі динаміка розвитку і розміщення продуктивних сил – це суть поступального розвитку, то в просторово-часовій – коливальний, циклічний, хвильовий, ритмічний, безперервний розвиток.

У класичних роботах із розміщення виробництва, а також у дослідженнях прихильників неокласичної традиції і «нової економічної географії» під час дослідження проблем розміщення виробництва було сформовано й обґрунтовано кілька видів економії, або просторових локальних ефектів. Серед них:

- внутрішня (це економія, що отримується від здешевлення одиниці продукту і використовується всередині самої фірми);
- зовнішня (це така економія, коли розширення виробництва продукції в одній фірмі приносить вигоди, частина яких дістається іншим підприємствам);
- економія, обумовлена зміною масштабів виробництва, звана економією від масштабів;
- агломераційна економія, яка класифікується на локалізації та урбанізації або позитивній екстерналії.

Агломерація в Україні не є ні адміністративною одиницею, ні об'єктом державного управління. Поняття «агломерація» в Конституції України не згадується. Відповідно до пункту 13 частини першої ст. 92 Конституції України, територіальний устрій України визначається винятково законом. Територіальний устрій держави є територіально-просторовою основою для утворення діяльності органів публічної влади, і Основний Закон не передбачає можливості утворення місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування на рівні «міських агломерацій» [13].

Таблиця 3

Визначення змісту поняття «регіон» вітчизняними науковцями

Автор	Визначення
М. Долішній [14]	Регіон – це місце здійснення повних циклів відтворення населення і трудових ресурсів, основних і оборотних фондів, частини національного багатства, грошового оборту, відносин із приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання продукції.
А. Голіков [15]	Регіон розглядається як соціально-економічна система, що має відповідні адміністративно-територіальні межі, складається з міст, поселень, сіл, селищ.
	Регіон – це область, територія, яка за сукупністю явищ або ознак відрізняється від інших територій і характеризується єдністю, взаємозв'язком елементів, що її складають, і цілісністю, що є закономірним результатом її розвитку.
І. Арженовський [16]	Регіон – це частина державної території, яка має певні природно-кліматичні, економічні, етнокультурні, історичні та інші особливості.
	Регіон – це частина території країни, що виділилася в процесі суспільного (територіального) поділу праці, яка характеризується спеціалізацією на виробництві тих або інших товарів і послуг; спільністю та специфічним стосовно інших територій характером відтворювального процесу; комплексністю та цілісністю господарства; наявністю органів керування, що забезпечують розв'язок вартих перед регіоном завдань.
С. Мочерний [17]	Регіон – це територія країни із специфічними природно-кліматичними та економічними умовами та характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил з урахуванням демографічних, історичних, соціальних особливостей, розвиток якої здійснюється на основі законів національної економіки і регіональних, у результаті чого формуються регіональні економічні відносини. Основний критерій виокремлення регіону – спільність народногосподарських і регіональних завдань, техніко-економічні особливості розвитку промисловості та сільського господарства, наявність суб'єкта господарювання, об'єднаних регіональними економічними, політичними, соціальними, культурно-етнічними інтересами, у разі яких утворюється регіональний тип відтворення соціальної системи.
М. Чумаченко [18]	Регіон – це частина території держави, виділена за сукупністю ознак в адміністративну одиницю, що свідомо спрямовується та координується для досягнення цілей суспільного розвитку та запобігання дії руйнівних або негативних зовнішніх сил.
В. Бабаєв [19]	Регіоном є великий суб'єкт власності (регіональної і муніципальної) та економічної діяльності.

Джерело: узагальнено автором

Теоретичні аспекти обґрунтування та визначення змісту поняття «агломерація» в роботах вітчизняних науковців представлено в табл. 4.

У сучасних умовах розвитку економіки регіонів України факторами, що стимулюють процеси просторової концентрації продуктивних сил, є транспортний, ресурсний, енергетичний, сировинний, споживчий та інноваційний чинники, вони забезпечують прояв різних типів економік. Неоднакові дії цих факторів у різних частинах економічного простору обумовлюють просторову диференціацію виробництва.

Одним із незмінних елементів адміністративно-територіального устрою є економічна категорія – «район». У науковій літературі та нормативних документах термін «район» вживається не тільки як адміністративна одиниця, але й як отождолення поняттю «регіон». Таким чином, у правовому полі держави у зазначеній сфері залишається термінологічно-понятійна невизначеність, що негативно впливає як на стан наукових досліджень, так і на загально-суспільний розвиток.

Вбачається за доцільне визначення змісту поняття «район», оскільки воно має безпосередній зв'язок із поняттям агломерації та є складовою частиною процесів просторової концентрації продуктивних сил. Погляди вітчизняних науковців на визначення даного поняття узагальнено в табл. 5.

Висновки. Таким чином, просторова концентрація продуктивних сил, що виражається

в зосередженні засобів виробництва, робочої сили і випуску готової продукції (товарів і послуг) у межах визначених районів, може розглядатися як закономірність розміщення продуктивних сил. Ступінь просторової зосередженості розміщення окремих виробництв або, навпаки, ступінь їх просторової розосередженості значною мірою визначаються мірою їх концентрації.

Характер процесів просторової концентрації продуктивних сил значною мірою обумовлений також ступенем зв'язності з природною природно-географічною основою території. Зокрема, продуктивні сили, пов'язані з сільськогосподарськими видами діяльності, мов прикріплені до землі і виявляють певну інертність у процесах просторової концентрації. Для них характерними є дисперсні форми просторової організації виробництва.

Досвід підтверджує, що в основних програмах, стратегіях та інших вітчизняних нормативних документах регіонального рівня не акцентується увага на зв'язку прогресивних і негативних тенденцій із циклічним характером розвитку економіки, у тому числі і світової, не робиться спроба виявити чинники, які прискорюють або гальмують проходження кожного еволюційного витка, не розглядається відповідність продуктивних сил регіону технологічному укладу, не береться до уваги зростання впливу міжрегіональної конкуренції, що дає підстави для подальшого наукового пошуку.

Таблиця 4

Визначення змісту поняття «агломерація»

Автор	Визначення
В. Бабаєв [20]	Агломерація – це система територіально сполучених та економічно взаємопов'язаних населених пунктів, об'єднаних культурно-побутовими, виробничими зв'язками, загальною соціальною і технічною інфраструктурою. Це якісно нова форма розселення, особливий продукт сучасної урбанізації.
І. Парасюк [21]	Агломерація не є новою адміністративно-територіальною одиницею, а являє собою організаційне утворення, яке складається з кількох територіальних громад, що мають на меті спільну реалізацію функцій місцевого самоврядування.
Б. Данилишин [22]	Агломерація – це об'єктивний процес розвитку регіонів, що забезпечує формування економічних точок росту, рівномірний розвиток територій і комплексний, ефективний розвиток інфраструктури для реалізації найважливішої мети соціально-економічного розвитку, а саме: створення комфортних умов проживання і роботи для населення і бізнесу.

Джерело: узагальнено автором

Таблиця 5

Визначення змісту поняття «район»

Автор	Визначення змісту поняття
Е. Алаєв [2]	Район – це територія, яка за сукупністю елементів, що її насичують, відрізняється від інших територій і наділена єдністю – об'єктивна умова і закономірний результат розвитку даної території, що має такі ознаки: спеціалізацію як основну народногосподарську функцію, комплексність як взаємозв'язок найважливіших елементів економічної та територіальної структур району, керованість як організаційний осередок територіального управління народним господарством.
П. Алампієв, В. Лишиленко [23]	Економічний район – це географічно цілісна територіальна частина народного господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію, міцні внутрішні економічні зв'язки і суспільний територіальний поділ праці.
В. Мамонова [24]	Це частина країни, яка відрізняється від інших таким поєднанням трудових, сировинних та паливно-енергетичних ресурсів і транспорту, яке дає їй змогу спеціалізуватися на головних галузях господарства і брати широку участь у поділі праці всередині країни.

Джерело: узагальнено автором

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Княгинин В.Н. Промышленная политика России. Кто оплатит издержки глобализации / В.Н. Княгинин, П.Г. Щедровицкий. – М.: Европа, 2005. – 160 с.
2. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
3. Белоусов И.И. Основы учения об экономическом районировании. Размещение и районирование производительных сил / И.И. Белоусов. – М.: МГУ, 1976. – 320 с.
4. Пробст А.Е. Проблемы размещения социалистической промышленности / А.Е. Пробст. – М.: Экономика, 1982. – 215 с.
5. Деменев А.И. Эффективность специализации и комплексного развития промышленных узлов / А.И. Деменев. – Свердловск: УРАН СССР, 1970. – 272 с.
6. Шаталин Ю.А. Оптимальное размещение производства / Ю.А. Шаталин. – М.: Наука, 1980. – 299 с.
7. Хрущев А.Т. География промышленности СССР / А.Т. Хрущев. – М.: Мысль, 1979. – 436 с.
8. Бакланов П.Я. Динамические пространственные системы промышленности. Теоретический анализ / П.Я. Бакланов. – М.: Наука, 1978. – 345 с.
9. Перцик Е.Н. Геоурбанистика: [учеб. для студ. высш. учеб. заведений] / Е.Н. Перцик. – М.: Академия, 2009. – 432 с.
10. Минакир П.А., Демьяненко А.Н. Пространственная экономика. Эволюция подходов и методология / П.А. Минакир, А.Н. Демьяненко // Пространственная экономика. – 2010. – № 2. – С. 6–32.
11. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 8 вересня 2005 р. № 2850-IV, станом на 2 груд. 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 51. – Ст. 548.
12. Проект Закону України Про основи державної регіональної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minregionbud.gov.ua>.
13. Конституція України. – Харків: Стеценко І.І., 2010. – 48 с.
14. Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети / М.І. Долішній. – К.: Наукова думка, 2006. – 521 с.
15. Голіков А.П. Регіональна економіка та природокористування / А.П. Голіков, О.Г. Дейнека, Л.О. Позднякова [та ін.]. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 352 с.
16. Арженовський І.В. Маркетинг регіонів / І.В. Арженовський // Економіка та держава. – 2007. – № 3. – С. 124–127.
17. Мочерний С.В. Економічна енциклопедія: у 3-х т. Т. 3 / Редкол.: С.В. Мочерний, Б.Д. Гаврилишин, О.А. Устенко [та ін.]. – К.: Академія, 2002. – 952 с.
18. Чумаченко М.Г. Очерки по економіке регіона / М.Г. Чумаченко. – К.: Наукова думка, 1995. – 339 с.
19. Бабаєв В.М. Управління міським господарством: теоретичні та прикладні аспекти / В.М. Бабаєв. – Х.: Магістр, 2004. – 202 с.
20. Бабаєв В.М. Адміністративно-територіальний устрій та розвиток регіону (концептуальні основи та методологія): [монографія] / В.М. Бабаєв, Л.Л. Товажнянський [та ін.]. – Харків: НТУ «ХПІ», 2006. – 316 с.
21. Парасюк І. Економіко-правові аспекти понять «агломерація» та «міська агломерація» в українському законодавстві / І. Парасюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/evd/2012.
22. Невелєв О.М., Данилишин Б.М. Сталий розвиток регіону: стратегічні напрями та механізми / О.М. Невелєв, Б.М. Данилишин. – К.: [б.в.], 2002. – 128 с.
23. Алампов П.М. Экономическое районирование СССР / П.М. Алампов. – М.: Изд-во экономической литературы, 1963. – 96 с.
24. Мамонова В.В. Методологія управління територіальним розвитком: [монографія] / В.В. Мамонова. – Х.: Магістр, 2006. – 196 с.